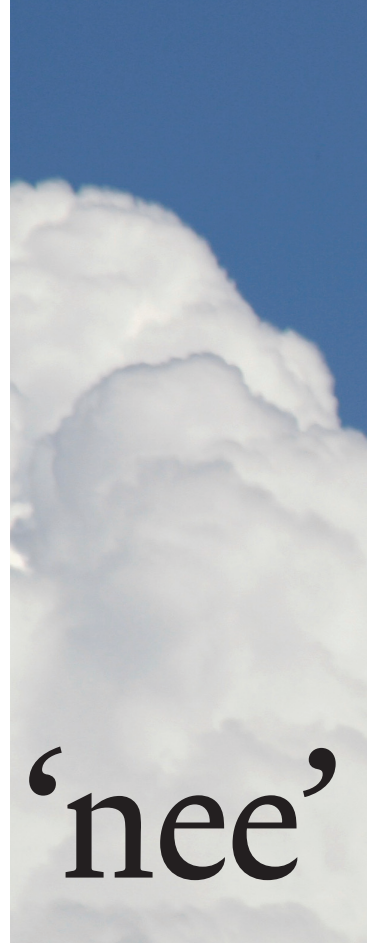

De onafhankelijkheid van advocaten staat onder druk en over hun taak en attitude wordt de laatste tijd driftig gedebatteerd. De hedendaagse advocaat dreigt als ondernemer een verlengstuk te worden van zijn cliënt. Nederlands bekendste jurist, Hugo de Groot, schreef al over de ‘getabberde roofvogel’ die tegelijk als ‘priester van het recht’ dienstbaar en onafhankelijk moet zijn. Maar hij begreep ook dat de advocaat ervan droomt nog eens omhoog te vallen.

Attitude van de advocaat¹

De advocaat moet ‘nee’

J.P. Heering²
advocaat te Den Haag

‘Wie nooit nee kan zeggen, zal noodzakelijkerwijs dikwijls mistasten.’

Dit dichtte Hugo Grotius meer dan vier eeuwen geleden over de taak en houding van de advocaat.

De attitude van de advocaat is de laatste tijd veelvuldig onderwerp van reflectie en debat. Op 8 mei jl. heeft de Orde zelfs een symposium aan dat onderwerp gewijd. Tijdens dat symposium waren verontrustende geluiden te horen. Zo stelde oud-deken Jeroen Brouwer dat de advocaat die zich alleen laat sturen door markt en geld een probleem heeft met

de legitimatie van zijn morele handelen. Hoogleraar arbeidsrecht Evert Verhulp vroeg zich af hoe onafhankelijk advocaten nog kunnen zijn van bepaalde grotere cliënten en stelde verder dat de Orde verantwoordelijk is voor de kwaliteit en de integriteit van de advocatuur, waaraan het momenteel nogal zou schorten.

De filosoof Ad Verbrugge opende een weidser perspectief met de constatering dat het toegenomen individualisme in de samenleving haaks staat op de dienstbaarheid, die men van advocaten mag verwachten. De balie heeft volgens hem dan ook steeds vaker te kampen met advocaten die eigen prestige, macht en aanzien belangrijker vinden dan hun beroep. De roeping raakt op de achtergrond, het beroep verwordt tot middel en daarmee is de beroepseer in het geding; vandaar de noodzaak tot herbezinning, aldus Verbrugge.³

Te dure hoeren

Verbrugge staat niet alleen in zijn kritiek. Niet slechts op congressen en bij de borreltafel vallen kritische geluiden waar te nemen, maar ook in de vader-

landse dagbladpers worden vraagtekens gezet bij de attitude van de advocaat: ‘Te dure pakken, te dure restaurants, te dure huizen, te dure hoeren; Hollandse topadvocaten zijn pijnlijk zichtbaar omhoog gevallen – en omdat een groot deel van Nederland inmiddels een beetje omhoog is gevallen en de rest ervan droomt om ooit nog eens omhoog te vallen, zijn zowel criminelen als topadvocaten in Nederland mateloos populair’, zo schreef de columnist Bas Heijne niet lang geleden.⁴

Als Heijne maar enigszins gelijk heeft – en meer hoeft je niet te hebben als columnist – ziet het er wat zorgelijk uit voor onze beroepsgroep, althans voor een aanzienlijk deel daarvan. De mythe van Icarus zal u ongetwijfeld bekend zijn. Wie te steil omhoog wil klimmen, komt jammerlijk ten val. Ook omhoog gevallen advocaten vallen ooit weer terug – en meestal door de mand. Het kan ons allemaal gebeuren, topadvocaat of niet, want het echec ligt voor iedereen altijd op de loer. Wie ambitieus is wil echter omhoog in het leven, die wil vliegen.

1 Deze tekst is een bekorte versie van de rede gehouden op 22 juni jl. t.g.v. de Sluitingszitting die de Haagse balie jaarlijks organiseert. De originele tekst van de rede is gepubliceerd in het Haagse baliebulletin *Aan de Orde*, 15e jaargang nr. 3 (juli 2007).

2 De auteur promoveerde in 1992 op een studie van Grotius' werk *De veritate religionis christianae*. De handelseditie verscheen in 2003 onder de titel: *Hugo Grotius as apologist for the Christian Religion, a study of his work De veritate religionis christianae (1640)*, Brill Leiden/Boston. Sinds 1995 werkt Jan Paul Heering als advocaat in Den Haag, momenteel bij BarentsKrans NV.

3 *Advocatenblad* 2007-8, 1 juni 2007, p. 308.

4 *NRC Handelsblad* van 24 februari 2007.

kunnen zeggen

Weinig advocaten zullen gespeend zijn van ambitie, al is het maar omdat bij gebreke daarvan een voor elke praktijk dodelijke inertie dreigt toe te slaan. Aan de andere kant maakt te veel ambitie blind: hardlopers zijn doodlopers. Het valt niet mee het juiste midden te vinden tussen ambitie en luciditeit. De advocaat is doorgaans vooral ambitieus en droomt ervan omhoog te vallen, maar loopt daarbij het risico het tragikomische lot van Icarus te zullen delen en reddeloos in zee te storten. Want ieder die zichzelf of zijn rol te serieus neemt,

.....
Bij gebrek aan ambitie dreigt een voor elke praktijk dodelijke inertie toe te slaan
.....

wordt op den duur lachwekkend. Tussen het sublieme van het succes en het lachwekkende van het echec zit echter vaak maar een kleine stap, zoals Heinrich Heine reeds met de nodige ironie placht op te merken. Dat hebben sommige topadvocaten de laatste tijd aan den lijve moeten ondervinden. De vraag rijst intussen welke houding

de advocaat dan wel zou passen. Voor een antwoord daarop lijkt het dienstig terug te grijpen op een klassieke auteur.

Schrale dank

Hugo de Groot (1583-1645), ofwel Grotius zoals hij buiten de Nederlandstalige wereld vooral wordt genoemd, behoort zoals bekend samen met Rembrandt en Spinoza tot de grootste coryfeeën van de Gouden Eeuw. Elke jurist zal verder weten dat De Groot de vader is van het zeerecht en blijvende bijdragen heeft geleverd aan het volkerenrecht en natuurrecht, maar misschien weet u niet dat hij tevens dichter was, filoloog, historicus, bijbelexegeeet en theoloog. Wat vermoedelijk ook niet iedereen zal weten is dat Hugo de Groot een aantal jaren als advocaat in Den Haag heeft gewerkt en bovendien enkele behaarswaardige dingen heeft gezegd over de attitude van de advocaat.

In welke omstandigheden werd De Groot advocaat?⁵ Hij legde op 13 de-

.....

5 Bij wat volgt put ik uit de onlangs verschenen, prachtige biografie van Henk Nellen: *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede, 1583-1645*, 2007, p. 69-75; alsook uit het zeer instructieve artikel van Edwin Rabbie getiteld 'De Haagse jaren van Hugo de Groot (1599-1613)', verschenen in de bundel *Den Haag met recht een stad: Elf*

cember 1599 – amper 16 jaar en een jaar daarvoor als doctor in de rechten gepromoveerd aan de universiteit van Orleans – de eed af als advocaat bij het Hof van Holland, Zeeland en Westfriesland te Den Haag. Twee dagen later deed hij hetzelfde bij de Hoge Raad. Hij had – zo jong als hij was – op dat moment al een glanzende universitaire loopbaan achter de rug en zelfs een internationale reputatie als letterkundige opgebouwd. Toen hij zich op 11-jarige leeftijd aan de Universiteit van Leiden als student aandiende, had hij reeds een aantal Latijnse gedichten op zijn naam staan. Doordat vader Jan de Groot in financiële problemen kwam te verkeren, was het al snel met het prettig studieuze leven van zoon Hugo gedaan. Er moest brood op de plank komen. De jonge Grotius kreeg van zijn vader te horen dat hij maar beter als advocaat aan de slag kon gaan. Toch verdiende een gemiddelde advocaat niet veel in die tijd. De tarieven waren laag en de beroepsgroep was enorm aan het uitdijen, met als gevolg dat menig beginnend advocaat op de armoedegrens balanceerde.

.....

juridische portretten, 1997, p. 43-52.

Melkanders lichaam

De betekenis van De Groots *Inleidinge tot de Hollandsche Rechtsgeleerheid* kan voor onze civiele rechtspraktijk nauwelijks worden onderschat. Het is nog steeds goed leesbaar, en aardig is bijvoorbeeld De Groots omschrijving van het huwelijk als een contract tot 'gebruickmaking van melkanders lichaam'. Belangrijker is dat De Groot in dit werk vrijwel alle gebruikelijke Latijnse juridische termen door Nederlandse woorden verving. In totaal muntte hij zo 508 Nederlandse juridische termen, die de basis werden voor de Nederlandse rechtspraktijk tot diep in de negentiende eeuw en nog langer in voormalige koloniën zoals Zuid-Afrika en Suriname. Op dit moment schijnen van de 508 door Grotius ingevoerde begrippen nog 221 termen in gebruik te zijn, waaronder zich bevinden 'aanwas' (van bezit), 'huisraad', 'inboedel', en 'schuldeiser'. Zo werd De Groot de grondlegger van de Nederlandse juridische vaktaal.⁶

Het lukte Grotius als jonge advocaat intussen al vrij snel zich van zijn talrijke confrères te onderscheiden. In een brief aan zijn vriend Lingelsheim van 25 januari 1604 schrijft hij: 'Ik krijg niet weinige zaken onder handen en zeker ook belangrijke'. Hij vertelt verder dat hij zich door studie en aandacht voor stijl en retorica wilde onderscheiden van zijn confrères, die hij als 'een horde praatjesmakers' (*plebs rabularum*) kwalificeert. Zij raffelden hun betogen monotoon af. Van echte welsprekendheid hadden ze geen enkel benul, zodat ze hun toevlucht moesten nemen tot een grote mond om een volkomen gebrek aan inhoud te maskeren. Het gemis aan overtuigingskracht bij de meeste pleiters ligt volgens Grotius aan een combinatie van een gebrek aan ervaring en tijd. Voordat een advocaat aan zijn praktijk begint heeft hij doorgaans geen zin om de regels van de welsprekendheid te leren; als hij eenmaal in de praktijk zit ontbreekt het hem aan tijd om zich retorisch te bekwamen, aldus De Groot.⁷

Tegenover zijn vriend Heinsius klaagde hij over het ondankbare en tijdrovende advocatenwerk. Bij de

tegenpartij oogstte hij haat, bij de cliënt schrale dank en bij het publiek nauwelijks enige roem. Zijn optreden in rechte werkte bovendien, aldus nog steeds De Groot, slechts in één richting: hij was als advocaat wel in staat om kwalijke partijen een halt toe te roepen, maar het ontbrak hem aan de mogelijkheden goede en eerbare partijen evenredig te bevoordelen.⁸ Vele jaren later schreef hij in een aantekening bij Matteüs 5:40 over de ellende die met rechtszaken gepaard gaat: chagrijn, sluwe streken, verdaging zonder einde, onkosten, gebrek aan tijd voor serieuze zaken en ten slotte haatgevoelens. Ellende die iedereen onmiddellijk voor een minnelijke schikking zou moeten doen kiezen, aldus De Groot.⁹ Dat hij niet zo geschikt was voor het procederen zag hij zelf wel in. Hij beschikte naar eigen zeggen over een vreedzaam gemoed, dat niet zo paste bij de in deze branche gebruikelijke twistziekte.¹⁰

Getabberde roofvogels

Wat was nu De Groots opvatting over de taak en attitude van de advocaat? We hebben al gezien dat Grotius zich krانig afzette tegen een groot deel van zijn confrères. Dat waren wat hij noemde de *vulturiole togatuli* ofwel 'getabberde roofvogels': zijn breedsprakige, rumoerige confrères, de schreeuwelijkerds die een gebrek aan inhoud compenseerden met veel lawaai en poeha. Wat stelt De Groot daar tegenover?

Hij heeft zijn opvatting over de taak van de advocaat verwoord in een Latijns gedicht getiteld 'Over de taak van de advocaat' (zie hier rechtsboven).¹¹ Het is De Groot in dit gedicht mijns inziens in de eerste plaats te doen om de betrouwbaarheid en de integriteit van de advocaat. De advocaat dient te zijn als een *iuris sacerdos*: priester van het recht, die vertrouwen moet vestigen in zijn naam bij de arme cliënten die im-

8 BW I no. 108; zie Nellen, p. 75.

9 O.Th. II, I, p. 63.

10 Henk Nellen, p. 74-75.

11 De Groot schreef dit gedicht voor het eerst in 1602 in het album amicorum van de student Samuel Rademacher, maar was er kennelijk zo content mee dat hij het in de daaropvolgende jaren nog ten minste tweemaal in de boeken van andere jeugdige lieden noteerde. Zie Edwin Rabbie, p. 44.

6 Henk Nellen, p. 356-357.

7 *Briefwisseling Hugo Grotius*, ed. P.C. Molhuysen, B.L. Meulenbroek, H.J.M. Nellen en C.M. Ridderikhoff, [RGP], Den Haag, 1928 e.v. (verder: BW), I no. 49; zie Rabbie, p. 44.

mers hun hele ziel en zaligheid aan hem toevertrouwen. De term 'priester van het recht' is ontleend aan de *Digesten* van Ulpianus. De Groot zegt in dit gedicht dat de advocaat als priester vertrouwen moet vestigen in zijn naam door niet met zijn cliënten mee te praten. Van de advocaat mag distantie worden gevraagd, een kritische, onafhankelijke houding. 'Pleit eerst bij uzelf tegen de u toevertrouwde zaak en geef er als een streng arbiter uw voorvonnis over'.

Grotius spoorde de advocaat aan de zaak eerst met objectieve blik te bekijken om er zijn 'voorvonnis' over te geven. De advocaat dient stevig in eigen schoenen te staan en zijn oor niet te laten hangen naar de cliënt. 'Wees ervoor beducht het recht af te meten naar de wensen uwer cliënten'. De advocaat moet er met andere woorden voor waken het verlengstuk van zijn cliënt te worden. Wie alles maar aanneemt en nooit nee kan zeggen, kan niet anders dan vaak de fout ingaan – aldus de slotregel van het gedicht, vrij vertaald. Dat is een kwestie van integriteit en onafhankelijkheid. Een immer ja-knikkende priester is integer noch onafhankelijk.

Uit het gedicht wordt duidelijk dat het De Groot ernst was met de ook in zijn tijd in de advocatenneer opgenomen clause, die tegenwoordig luidt dat de raadsman 'geen zaak zal aanraden

.....
**Advocaten hadden van echte
welsprekendheid geen benul,
zodat ze hun toevlucht moesten
nemen tot veel poeha**
.....

of verdedigen die hij in gemoede niet gelooft rechtvaardig te zijn'.¹³ Door dit uitgangspunt serieus te nemen vestigt de advocaat vertrouwen in zijn naam en kan hij een priester van het recht zijn, dat wil zeggen een bescheiden maar onafhankelijk dienaar, die behoedzaam

12 De vertaling is van W.J.M van Eysinga. Het origineel luidt aldus: *De officio advocati. Qui sancta sumis arma civilis togae, / Cui se reorum capita, fortuna, decus, / Tutanda credunt, nomini praesta fidem / Iuris sacerdos: ipse dic causam tibi / Litemque durus arbiter praeiudica, / Voto clientum iura metiri time / Nec quod colorem patitur, id iustum puta: / Peccet necesse est saepe qui nunquam negat.*

13 Edwin Rabbie, p. 45.

Over de taak van de advocaat¹¹

.....
Gij die de geheiligde wapenen van het
advocatenberoep opneemt,
Wien zich leven, fortuin en eer der
beklaagden toevertrouwen,
Wees als een priester van het recht uw naam trouw,
Pleit eerst bij u zelf tegen de u toevertrouwde zaak,
en geef er als een streng arbiter uw voorvonnis over.
Wees er voor bevreesd het recht af te meten naar de
wensen uwer cliënten,
En acht niet rechtvaardig hetgeen den uiterlijken schijn
slechts voor zich heeft.
Diegeen moet noodzakelijkerwijs dikwijls mistasten,
die nooit nee kan zeggen.¹²
.....

met de hem toevertrouwde belangen omgaat. Een priester is, als het goed is tenminste, niet te koop. Hij bemiddelt in de toegang tot het hogere en is als zodanig vooral dienaar – zij het met de nodige autonomie en onafhankelijkheid. Kortom: het begrip 'priester van het recht' duidt op een attitude van dienstbaarheid en onafhankelijkheid.

Ondernemerschap en onafhankelijkheid

Aan dienstbaarheid ontbreekt het echter nogal eens bij de moderne (top)advocaat, zo wordt door buitenstaanders als de filosoof Verbrugge terecht geconstateerd. De hedendaagse advocaat is geneigd zichzelf vooral als een ondernemer te zien. Hij oefent zijn praktijk uit in de vennootschappelijke verbanden van bv's, nv's en holdings, en wel in verschillende hoedanigheden – waaronder die van directeur-groootaandeelhouder. Dat werkt allicht verwarrend, want dan ligt het voor de hand dat je je als advocaat ook zelf een ondernemer gaat voelen – met alle trots en bravoure van dien. Want is het niet heerlijk om te grote broeken aan te hebben in te dure pakken, in te dure restaurants en te dure huizen te zitten, om van de andere door Bas Heijne genoemde excessen nog maar te zwijgen? De ondernemende advocaat dient ver-

volgens een zogeheten *business plan* op te stellen, want wie A zegt moet ook B zeggen. Dan wordt het echt menens met de ondernemersmentaliteit, zij het dat de ondernemende advocaat met dit bij tijd en wijle ronkende stuk vol anglicismen de realiteit van zijn professie uit het oog dreigt te verliezen.

Verstaat u mij niet verkeerd: met ondernemerschap en *business plans* is op zichzelf natuurlijk niets mis. In 1925 wijdde de Nederlandse Advocaten-Vereeniging een vergadering aan de vraag of de advocatuur een *officium nobile* is dan wel een 'zaak van de negotie'. De leden van deze vergadering kozen vrijwel unaniem voor de eerste opvatting en meenden dat advocaten zich niet mochten richten op het verwerven van een zo groot mogelijk inkomen, omdat dit onverenigbaar was met het doel en de taak van de advocatuur: de verwezenlijking van het recht. Het lijkt geen twijfel dat die opvatting inmiddels ver achter ons ligt en ik ben er niet op uit om oude tijden te doen herleven. Het ondernemerschap is niet meer weg te denken in de huidige advocatuur en het heeft dan ook geen enkele zin zich daartegen te verzetten, als men dat al zou willen. De advocatuur is in de afgelopen halve eeuw allengs gewoon 'een zaak van de negotie' ofwel *business* geworden. Ik meen echter dat de advocaat zichzelf

als ondernemer nu ook weer niet al te serieus moet nemen, anders wordt hij niet alleen lachwekkend maar, wat erger is, hij dreigt ook te vervreemden van zowel zijn metier als zijn clientèle. Een advocaat is immers in wezen, en zo zien zijn cliënten hem doorgaans ook, een dienstverlener. Dienstbaarheid is dan ook essentieel voor de advocatuur, zoals Ad Verbrugge terecht opmerkte. Een houding die niet hoeft te leiden tot slaafsheid of onderdanigheid, maar heel wel gepaard kan gaan met autonomie en onafhankelijkheid.

Onafhankelijkheid is een klassieke waarde die echter steeds meer onder druk is komen te staan. Het ideaal van autonomie lijkt in de praktijk geheel te zijn verdrongen door het adagium: de klant is koning. De marktwerking heeft van de advocaat in toenemende mate een verlengstuk van zijn cliënt gemaakt. Aldus komt het beeld van de advocaat

.....

Dienstbaarheid is essentieel voor de advocatuur, en hoeft niet te leiden tot onderdanigheid maar kan gepaard gaan met onafhankelijkheid

.....

als *hired gun* al snel om de hoek kijken en dreigt de professie stuurloos te worden. Terecht wordt de onafhankelijkheid dan ook nog steeds gezien als een kernwaarde van de advocatuur, ja als het kroonjuweel onder de kernwaarden. Zowel de Commissie-Van Wijnen als de Orde heeft het belang van de onafhankelijkheid van de advocaat krachtig onderstreept. Evert Verhulp vroeg zich echter af hoe de ondernemende advocaat nog onafhankelijk kan zijn van bepaalde grotere cliënten. Daar zit, lijkt mij, inderdaad een spanningsveld.

Toch prijst De Groot juist een onafhankelijke houding aan van de advocaten opzichte van zijn cliënt. De ondernemende advocaat hoede zich er derhalve voor al te snel ja en amen te zeggen – als een priester die de kluts kwijt is – op de verzoeken van zijn (grote) cliënt, anders

zal hij niet alleen dikwijls mistasten maar mogelijk ook problemen krijgen met de legitimatie van zijn handelen, zoals oud-deken Jeroen Brouwer terecht aangaf. De advocaat heeft immers een (publieke) verantwoordelijkheid die verder reikt dan belangenbehartiging. Die verantwoordelijkheid vormt de morele kern van zijn beroepsuitoefening. Het omgaan daarmee vergt soms een eierdans. In het spanningsveld tussen onafhankelijkheid en ondernemerschap zal de advocaat van geval tot geval zijn verantwoordelijkheid dienen te nemen.¹⁴ Dat zijn niet altijd eenvoudige afwegingsprocessen, zeker niet voor dromende geesten.

Oorlog juist beginnen

Een zin uit Grotius' *De iure belli ac pacis* heeft een wel heel bijzonder *Nachleben* gekregen – vooral in Den Haag. Die zin luidt, letterlijk vertaald: 'Waar oordelen ontbreken, begint de oorlog' (*Ubi iudicia deficiunt, incipit bellum*). In het begin van de vorige eeuw werd deze zin aangebracht in de zittingszaal van de Hoge Raad. De bekende historicus Johan Huizinga vertaalde deze zin even fraai als onjuist aldus: 'Waar rechterlijke beslissingen tekort schieten, begint de gewelddadige strijd'. In die vertaling was de spreuk een prachtig motto om de Hoge Raad aan te sporen zijn werk behoorlijk te doen. Ook politici laten zich erdoor stichten, want de spreuk is ook te vinden in de hal van de Tweede Kamer. De argeloze lezer zal er een aanmaning in zien om geschillen toch vooral via de rechter op te lossen en als een aansporing aan de rechter om zijn werk serieus te nemen, omdat anders eigenrichting en oorlog dreigen. Wellicht is zelfs de Hoge Raad door die vertaling op het verkeerde been gezet en verkeert hij daarover nog steeds in (heilzame) verwarring.

Als het citaat in zijn oorspronkelijke context van *De iure belli* wordt teruggeplaatst, blijkt echter dat De Groot juist het tegenovergestelde bedoelde. Het gaat niet om de voorkoming van oorlog en eigenrichting, maar juist om een belangrijk beginsel van oorlogsrecht dat aan de basis van het door hem ontwikkelde systeem ligt, namelijk: waar enige jurisdictie ontbreekt – zoals op volle zee, is men volgens het natuurrecht gemachtigd een oorlog te beginnen om zelf zijn recht af te dwingen.¹⁵

14 Vgl. M.A. Loth en A.M.P. Gaakeer, *Ethiek en het juridisch beroep*, 2007, p. 98-102.

15 Henk Nellen, a.w., p. 69. Overigens, de doorwerking van dit encyclopedisch werk, *De iure*

Dromen

Na acht jaar advocatuur koos Hugo de Groot voor een ambtelijke en politieke carrière. Hij bleek echter niet uit het goede hout gesneden om een groot politicus te worden. Bovendien werd Grotius ongewild de speelbal in de strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten. Het lot van Icarus bleef hem dan ook niet bespaard. In 1618 werd De Groot meegesleurd in de val van Van Oldenbarnevelt en gearresteerd op verdenking van onder meer landverraad en hoogverraad. Hij werd tot levenslange gevangenisstraf en confiscatie van al zijn bezit veroordeeld. In gevangenschap op Slot Loevesteijn schreef hij werken die van blijvend belang zouden zijn zoals *Bewijs van den waren godsdienst* en *Inleidinge tot de Hollandse Rechtsgeleerheid* (zie kader). De Groot wist met behulp van zijn vrouw echter na een paar jaar te ontsnappen en vestigde zich vervolgens in Parijs. Hij trad in Zweedse dienst als ambassadeur van koningin Christina, en schreef de werken waarmee hij zich wereldroem heeft verworven zoals *De iure belli ac pacis* (zie kader).

Later in zijn leven keek Grotius met genoegen terug op de periode waarin hij als advocaat de rechtspraktijk in Den Haag beoefende. Toen zijn zoon Pieter als beginnend advocaat in Den Haag hem in 1639 om raad vroeg, antwoordde Grotius 'dat er geen betere weg is tot het verkrijgen van aanzien en vermogen' dan de advocatuur.¹⁶ En met deze uitspraak, waarin De Groot het priesterschap geheel lijkt te zijn vergeten en het métier als een zaak der negotie beschouwt, zijn we weer terug bij het begin van dit verhaal: de advocaat die ervan droomt nog eens omhoog te vallen. Kennelijk gunde Grotius zijn zoon die droom.

Waarom zouden wij elkaar die droom dan niet gunnen?

.....

belli ac pacis, laat zich tot in het huidige kabinetsbeleid voelen, nu het daarin gehanteerde begrip 'gemeenschapszin' is terug te voeren op De Groots beroemde notie van *appetitus societatis*.

16 Vgl. BW XI no. 4009; Edwin Rabbie, p. 52.